

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ТЕКТЕШТИРМЕ АНАЛИЗИ

Бурул САГЫНБАЕВА*

Аннотация

Бул макалада сөздүн морфологиялык модели жөнүндөгү теория — лык маселе иликтөөгө алынган. Мында типологиялык жактан аглюти — нация тобуна кирген түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнө караганда, табияты жана мүнөзү жагынан таптакыр башкача экендиги баяндалган.

Сөздөрдү түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери, андагы өзгөчө — лүктөр, концептуалдык карама — каршылыктар мүнөздөлгөн.

Макалада түрк тилдериндеги сөз формасын түзүп турган морфема — лардын бири — бири менен болгон мамилелик дэңгээли, алардын структурасы, андагы лингвистикалык, лингво — семантикалык закон — ченемдүүлүктөр айтылат.

Негизги сөздөр: сөз түркүмдөрү, сөз формасы, морфемалар, аглю — тинация, флекция.

PARTS OF SPEECH AND THEIR COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

The aim of the article focused on the theoretical problem of word's morphological structure. According to the analysis the nature and characteristics of parts of speech in Turkic languages which are considered to be agglutinate are quite different than in flexic languages.

The research also describes the principles, peculiarities, conceptual contradictions of word's division into parts of speech.

It also enlightens the relationships between morphemes, because they build word formation system in Turkic languages.

Key words: parts of speech, word formation, morphemes, agglutinate, flexion.

---

* Бурул Сагынбаева 1956 — жылы Ош областынын Карасуу районунда туулган. «Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери» аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргоп, филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражага ээ болгон.

Азыркы учурда Кыргыз — Түрк «Манас» университетинин доценти.

Б. Сагынбаева бир катар окуу китептери менен сөздүктөрдүн автору, анын калеминен ондогон илимий эмгектер жаралды.

Түрк тили боюнча алгачкы изилдөө иштерине аралашып, учурда ал эмгегин улантууда.

Кыргыз республикасынын Элге билим берүү министрлигинин мактоо грамотасы менен сыйланган.

Ар кандай логикалык классификацияда материалдын белгилүү бир пландагы бирдей эместиги, ар түрдүүлүгү божомолдонот. Сөз түркүм – дөрүн ажыратууда, классификацияга биринчи кадам таштаганда эле байкалган эн эле ачык айырмачылык маани берүүчү жана кызматчы сөздөрдүн ар түрдүүлүгү болуп эсептелет. А.В. Щерба зат атооч, сын атооч, этиш предлог менен байламталардан таптакыр башка түшүнүктөр экендигин белгилеген. Кызматчы сөздөр толук маани берүүчү сөздөр сыяктуу өз алдынча маани бере албагандыктан, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүдө аларды өз ара маани берүүчү жана кызматчы сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн өзү эн эле туура (**Яхонтов, 1968: 74–75**).

Совет доорундагы түркологияда түрк тилиндеги сөз түркүмдөрүн орус тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн таасири астында кароо салт болуп калган. Мындай мамиле СНГ өлкөлөрүндө жарыяланган түрк тилдеринин көпчүлүк грамматикаларынан байкалат. Ошону менен бирге реалдуу тилдик материалдардан, илимий тыянактардан улам типологиялык жактан аглютинация тобуна кирген түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү флективдүү тилдердеги сөз түркүмдөрүнө караганда бир топ өзгөчөлүк – төргө ээ экендигин жана алардын орус тилиндеги сөз түркүмдөрүнө эптеп эле «жакындаштырылганын» көптөгөн түркологдор аргасыздан мойнуна алышат.

Сөз түркүмдөрүнө ажыратуунун негизги жана кеңири жайылган критерийи түркологиялык изилдөөлөрдүн практикасында, семасиологический критерий болуп эсептелинет жана азыр да негизги критерий катары каралат. Сөз түркүмдөрүнүн семасиологиялык аспектинин төмөндөгү фактылар аркылуу түшүндүрүүгө болот: сөз түркүмдөрүн үч аспектиде кароо жөнүндөгү А.К. Боровкованын сунушун түркологдор жалпы колдогону менен, түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окууга олуттуу өзгөрүш киргизе алышкан эмес. Натыйжада азыркыга чейин орун алып келген бул же тигил форма боюнча кайчылаш көз караштарды четке кага алышкан жок. Дээрлик бардык авторлор үч критерийди кармануу керек экендигин белгилешет. Бирок айрым учурларда гана конкреттүү сөз түркүмдөрүн сыпаттоодо ушул принцип колдонулганы менен, сөз түркүмдөрүнүн дээрлик көпчүлүгү эки аспектиде мүнөздөлөт.

А.Н. Кононов: «Мисалы, үч аспектиде бир гана зат атооч мүнөздөлөт, ал эми калган сөз түркүмдөрү семасиологиялык жана морфологиялык аспектиде сыпатталат», – деп эсептейт. Ал эми морфологиялык мүнөз – дөөдө, бардык авторлор сөз өзгөртүүчү форманын маанилүүлүгүн айтышат, бирок А.Н. Кононов зат атоочтун грамматикалык мүнөздөмөсүнө поссессивдик (таандык) форманы киргизсе, А.Н. Харитонов аны атоочтордой эле этиштерде да кездешкен якут тилинин универсалдык формасына кошот. Демек, состав жана белгилүү даражада морфологиялык сөз түркүмдөрүнүн мазмуну бардык авторлордо ар түрдүү. Эки түрколог тең сан категориясын заттын жана этиштин грамматикалык белгиси катары карайт, бирок Харитонов көптүк сандын –лар мүчөсү жөнүндө гана сөз кылат. Ал эми Кононов болсо, сан категориясын бул же тигил сөз түркүмгө байланыштырбайт жана анын ичинде сан категориясындагы бардык айтылыш формаларды кошо камтып карайт. А.Н. Кононовдун пикири боюнча заттардын синтаксисттик кызматы маанилердин туюнтулушу жана жөндөмөлөрдүн аткарган функциясына байланышкан.

Сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү тарыхында кээ бир түркологдор сөздөрдү лексикалык бирдик катарында карап, көбүнчө семасиоло – гиялык критерий менен чектөөгө аракет кылышкан. Уйгур тилинин грамматикасы жөнүндө профессор

Д.М. Насилов: «Уйгурча сүйлөмдүн составына кирген сөздөр атоочтор, этиштер жана көмөкчү сөздөр болуп эсептелет, бирок сөз түркүмдөрү бири – биринен ачык айырмаланбайт, ошондуктан формалдуу белгилер көбүнчө алардын арасындагы жалпы типологиялык түзүлүштү берет», – деп айткан (**Насилов, 1940**). Албетте, уйгур тилинин морфологиялык түзүлүшүнө болгон бул сыяктуу көз караш менен автор сөз түркүмдөрүнүн проблемаларын чечүүнүн жолун эң биринчи лексико – семантикалык областтан издеп көрөт да, мына ошонун жардамы аркылуу ал төмөндөгүдөй белгилүү бир тыянакка келет: «Сөздөрдү мазмунуна карай дифференциялоочу негизги белги – бул бирөөсүнүн заттык маанини билдирип турушунда, башкасы, мейкиндик багытты, дагы башкасы белгилүү бир убакыттын ичинде болуп жаткан кыймыл – аракетти жана абалды билдиришинде жатат».

Сөз түркүмүнүн морфологиялык белгилери жөнүндө төмөндөгүлөрдү белгилеп кетүүгө болот. Азербайжан тилинин грамматикасында этиштик категориялар, таандык категория жана жөндөмөлөр өзүнчө, эч бир сөз түркүмү менен байланыштырылбастан, „жалпы грамматикалык категориялар“ катары берилет. Аты аталган грамматикалык категориялар жөнүндөгү ойду биринчи болуп Н.И. Дмитриев „Түрк тилинин түзүлүшү“ деген эмгегинде айткан.

Биринчи кезекте, берилген сөз сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болушу мүм – күн деген, түркологдорду ойлондуруучу, практикада туруктуулук жагынан да, мааниси жагынан да баарынан кийинки орундагы синтаксисттик белги калат. Түркологдордон сүйлөмдүн бир мүчөсү катары сөздүн функциясына эң аз көңүл бурулгандыгын байкоо менен, сөзгө синтаксисттик түшүндүрмө берүүдө мындай аспектинин өтө чектелүү экендиги, же болбосо практикалык зарылчылыктын жоктугу менен түшүндүрүүгө болот.

А.И. Искаков белгилеп кеткендей, дээрлик бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн бул же тигил сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткаруу жөндөмдүүлүктөрү бар (**Искаков 1952: 126**). Сөз түркүмдөрүнүн мындай мүмкүнчүлүгү анын грамматикалык жаңы формага өтүп кетүүгө өтө жөндөмдүү экендиги менен, убактылуу затташып кетүү, тактоочко айлануу, ошондой эле сын атоочко айланып кетүү кубулушу эскиден сөз түркүмдөрүнүн дифференциациялануусу менен түшүндүрүлөт.

Кээ бир түркологдорду сөз түркүмдөрүнүн айрым грамматикалык категориялары, өзгөчө, жөндөмө, таандык категориясы сөздүктөгү сөз турпатында жок болгондуктан, түрк тилдеринин сөз түркүмдөрүндө да морфологиялык дифференциация жок деген ойго алып келет. Севор – тяндын пикири боюнча, түрк тилдеринде башка сөз түркүмдөрүнүн заттык мааниде колдонулушунун, субстантивация кубулушунун кеңири жайылышынын себеби, тилде ошол заттын жок болушунда. Автор муну заттар менен сын атоочтордун айырмаланбаган кээ бир фактыларына таянып айткан (**Севортян 1955: 199–219**).

Түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн проблемалары менен тааны – шып чыгып, түрк тилдериндеги мындай кубулуш флективдүү тилдердегиге

караганда табияты жана мүнөзү жагынан таптакыр башкача экендигин ишенимдүү түрдө айтууга болот. Орус тилинде сөз түркүмдөрүн классификациялоодогу негизги проблема семантикалык, морфологиялык жана синтаксисттик критерийлердин ортосунда толук «шайкештикти» сактоо, айрым учурларга ылайыктап туруп, үч туруктуу принциптин ортосундагы карама – каршылыкты жок кылуу, же болбосо жок дегенде аны түшүн – дүрүп берүү болуп эсептелсе, түрк тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы өз ара мамиле таптакыр башкача. Түрк тилдериндеги сөз түркүм – дөрүн мүнөздөөнүн негизинде төмөнкүдөй үч проблема келип чыгат:

1. Сөздөрдүн сөздүктөгү турпатында морфологиялык жактан аныкталбастыгы;
2. Үч критерийдин бир мезгилде бир да сөз түркүмүнө карата колдонулбастыгы;
3. Белгиленген критерийлердин арасынан жок дегенде бирөөсүнүн «иштебегендиги».

Мындай проблемалардын болушунун себебин биз флективдүү тилдер – деги бүткүл тилдик эрежелерди түрк тилдеринин системасына тануулоо аракетинен келип чыккан деп ойлойбуз. Эгерде түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүн эң биринчи кезекте типологиялык түзүлүшү боюнча карасак, бул проблемалардын баары чечилет деген ойдобуз.

Түрк тилдеринин типологиялык негизги белгиси – алардын аглюти – нациялуулугу экендигин эстен чыгарбоо керек. Түрк тилдериндеги сөз формаларынын эрежелери флективдүү тилдердеги сөз формаларынын эрежелеринен олуттуу түрдө айырмаланат. Түрк тилдериндеги морфологиялык категориялардын системасы да орус тилиндегиге караганда башкача. Бирок муну менен аглютинациялык морфология сөз түркүмдөрү жөнүндөгү түшүнүктү жокко чыгарат деп айтууга болбойт. Бул маселени териштирүүдө эки этап белгиленет:

1. сөз түркүмдөрүн семантикалык негизде бөлүштүрүү
2. сөз түркүмдөрүн грамматикалык системага кабыл алуу.

Түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө семантикалык жактан ажыратууда, бардык башка тилдердей эле, унгу, негиздеги заттык, белгилик, кыймыл – аракеттик, сан – өлчөмдүк ж.б. сыяктуу маанилерине карай бөлүштүрүлөт. Тил – дүйнөдөгү бардыкты билдирүүчү бардык категориядагы сөздөрдөн турушу керек: зат атоочтор эзелтеден бери заттардын, буюмдардын, жан – жаныбарлардын ж.б. аттарын, сын атоочтор белгилерди, ар кандай касиеттерди, сапаттык өзгөчөлүктөрдү, этиштер кыймыл – аракетти, абалды, процессти туюндурган сөздөрдөн турат. «Категориялык катыштагы сөздөр дал келсе, алар бир эле убакытта лексикалык жана грамматикалык маанилери менен алдыга чыгат деп ишеничтүү айтса болот» (Касевич, 1988: 228).

Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрү сөздөрдүн лексико – грамматикалык топтору катары классификацияланат. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочтор кирет. Бирок бул сөз түркүмдөрү морфологиялык касиеттерге биринчи этапта эле ээ болбойт. Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүндө формалдуу – грамматикалык критерийлердин туруктуу байланышы байкалбайт. Сөз түркүмдөрүнүн системасы менен морфологиялык категориялардын

системасы – бири – биринен көз карандысыз болгон өз алдынча система – лар. Зарылчылыгына жараша, ар башка сөз түркүмүндөгү сөздөр, туруктуу лексикалык дифференциацияда бири – бирине таасир этип, грамматика – лык сферага кирет жана белгилүү бир морфологиялык мүнөзгө ээ болот. Мындай абал тууралуу А.А. Леонтьев төмөндөгүдөй пикир айтат: «Сөз түркүмдөрү грамматикалык категориялардын маанисин «ала жүрбөйт», тескерисинче, сөз түркүмдөрдүн мааниси бул категориялардын негизинде пайда болот жана аларды «ээрчип жүрөт» (**Части речи, 1996: 19**).

Агглютинациялык тилдердин морфологиялык системасы өзүнүн типологиялык мыйзамы боюнча сөз түркүмдөрүн башкарып, бир морфо – логиялык парадигмадан экинчисине алардын сөз түркүмдүк маанисине карабастан эле которуп турат. Бул процесстер сөз түркүмдөрүн мүнөз – дөөнүн экинчи этабында өтөт. Сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык аракетинин механизми А.М. Щербак тарабынан белгиленген (**Щербак, 1977: 22**). Щербак бардык сөздөрдү эки чоң топко бөлөт. Биринчи баскычтагы сөз түркүмдөр: өзгөрүлмө же өзгөрүлбөс болуп эсептелет. Морфологиялык структурадагы сөздөр морфемалардан составы жана алардын ырааттуу айкашуусу менен морфологиялык класстарды же экинчи баскычтагы сөз түркүмдөрүн уюштурат. Ар бир морфологиялык класс жекече морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө, белгилерине карай дагы топторго, майда топчолорго бөлүнөт. Башка сөздөрдүн айкашуусу менен гана айырмаланган өзгөрүлбөс сөз түркүмдөрү бир нече группаны түзөт жана ошол себептен өзгөрүлбөс сөздөрдүн түрлөрү морфологиялык структурадагы сөздөрдүн класстары жана түрлөрү менен салышты – рылбайт. Мындай классификациялоодо сөз түркүмдөрүнүн саны жана составы тиден тилге оошуп, түрүн өзгөртүп турары түшүнүктүү жана бул толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени Ф.Ф. Фортунатов туура белгилегендей: «Сөз формасы жагынан айырмаланган тилдердин ортосунда сөздөрдүн грамматикалык класстарынын да айырмачылыгы болуш керек (**Фортунатов, 1956: 158**).

Түрк тилдеринде негизги морфологиялык класстар атоочтук жана этиштик болуп экиге бөлүнөт. Атооч сөз түркүмдөрүнүн курамына зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактоочтор кирет. Этиштик сөз түркүмдөрүнүн составына этиш жана анын өзгөчө формалары кирет. Грамматикалык категориялар өзгөчөлүгүнө жараша эки класска бөлүнөт: атоочтук сөз өзгөртүү категориялары жана этиштик сөз өзгөртүү категориялары.

Зат атоочтор, заттык маанидеги сөздөр жөндөмө, сан, таандык, жарым – жартылай жак категориялары боюнча өзгөрөт. Этиш сөз түркүмү сан, жак, ыңгай, чак, мамиле категориялары, этиштин терс формалары боюнча өзгөрөт. Жак категориясы эки тараптуу позицияны ээлейт. Ал көбүнчө этишке таандык. Бирок атооч сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүүсүндө ал өзгөчө мүнөзгө ээ, б.а., адамзатты билдирип, адамзатка тиешелүү болгон сөздөр гана жак боюнча өзгөрөт. Жак мүчөлөр ылайыгына карап, үч жактын бирөөсүнө потенциалдык мааниси дал келген сөздөргө жалганат: *студентмин* (зат атооч), *алыссың* (тактооч), *биринчибиз* (сан атооч), *бактылуусуңар* (сын атооч). Бул – минималдуу сөз формасынын чегиндеги сөз түркүмдөрүнүн жана грамматикалык категориялардын кошо аракеттенүүсүнүн эң эле жалпы жолу.

Ошондой эле грамматикалык категориялардын түркчө морфологиянын аглютинациялык өзгөчөлүгү ачык көрүнүп турган башка да кызмат чөйрөсү бар. Бул – сүйлөп жатканда пайда болуучу „коммуни – кативдик сөз жасоонун“ чөйрөсү болуп эсептелет. Циклдык эреже боюнча түзүлгөн сөздөрдө атооч жана этиштик категориялардын формалары өткөргүч морфемага карай циклдан циклга алмаша алат: *чач–ыра–н–ды* – лар – ды, *бас–тыр–ма–м–дын*, *борбор–гош–тур–ул–гу* (асты сызылган мүчөлөр өткөргүч морфемалар болуп эсептелет) Мисалы, эгерде этиш өткөргүч мүчө менен бир келсе, анда мындай түзүлүштөгү негиз этиштин мамиле, ыңгай, терс формаларынын көрсөткүчтөрүнүн катар тизмеги менен биринчи циклда (өткөргүч морфемага чейин) келе алат. Экинчи циклда (өткөргүч морфемадан кийин) белгилүү бир ырааттуулук менен атоочтук категориялардын көрсөткүчтөрү келет; Мисалы: *көргөзмөңөрө* деген сөздө: *көр* – этиштик уңгу, *–гөз* – этиштик мүчө, *–мө* – өткөргүч атооч мүчө, *–ңөр* – таандык мүчө, *–гө* – жөндөмө мүчө.

Морфологиядагы коммуникативдик операциянын натыйжасында сөздөрдүн белгилүү бир чекте өзгөрүп, бирок баштапкы лексикалык маанисин сактап калуусу байкалат. Сөздөрдөгү мындай кубулуштарды В.Г. Гузев „Сөздү техникалык кайра өзгөртүү“ деп атайт.

Морфологиядагы сөздөрдү техникалык кайра өзгөртүү ыкмасын түрк тилдеринин тилдик түзүлүшүнө колдонуу менен грамматиканын эки тилдик системадан турарын белгилеп кетсек болот:

1. Бардык сөздөрдү семантикалык топторго бөлүштүрүү;
2. Мазмундук – коммуникативдик максат менен сөздөрдү андан ары формалдык – грамматикалык өзгөртүү.

Белгилеп кете турган нерсе, кандай гана тилдик түзүлүш, кандай гана тилдик аныктамалар болбосун тил – бүткөн ойду билдирүүнүн куралы болуп эсептелет. Ой жүгүртүү менен пикир алышуу процессинин тыгыз байланыштуулугу, ойдун мазмуну дүйнө жүзүндөгү тилдерди бириктирсе, ойду билдирүү каражаттары аларды бири – биринен айырмалайт, бөлөт. Тилдин кайсы типке кирерин аныкташ үчүн ошол тилдин сүйлөө каражаттарына, грамматикалык түзүлүшүнө таянуу керек.

Сөздүн түзүлүшү. Сөздүн чегин, б.а. сөздүн ар кандай мүчөсүнөн унгуу оной ажыратууга болгон талап сөздөрдүн составдык бөлүктөрүнүн өз ара ширешип кетүүсүнүн – фузия кубулушунун алдын алат, бирок анда морфемалардын бир сөзгө биригүү функциясы үндүүлөрдүн үндөшүүсүнүн натыйжасында үндүү тыбыштарга оошуп кетет. Анткени сөздүн негизги мааниси уңгуда болуп, кээ бир контекстте жардамчы морфемалардын колдонулушу таптакыр керексиз болуп калат. Мындай учурда негизги морфеманын үндүү тыбыштары стабилдүү болуп, өзү да даана, ачык билинип туруш керек. Демек, үндүүлөрдүн үндөшүүсүндө мүчөлөрдөгү үндүүлөр уңгудагы үндүүлөргө карай ээрчишип өзгөрөт. Ошондуктан кеп агымында сөздүн уңгусун ажыратуу кыйын эмес. Уңгунун тыбыштык турпаты дээрлик туруктуу болот да, мүчөдөгү морфемалар уңгудагы тыбыштардын таасири менен түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Түрк тилдеринде үндүүлөрдүн үндөшүүсү алдыга карай б.а. уңгудагы тыбыш – тарга карай ээрчишет. Бул сингармонизм кубулушу болуп эсептелет (**Мельников, 1976: 126**).

Аффикстик морфемалар өзүнүн маанисине (аткарган кызматына) карай куранды жана уланды мүчөлөр болуп экиге бөлүнөт. Куранды мүчө унгу менен бирге жаңы маанидеги сөздү жасайт. Уланды мүчөлөр мындай касиетке ээ эмес, алар сөздүн лексикалык маанисин жана сөз түркүмдүк белгисин өзгөртө албайт. Алар сөздүн ар башка грамматикалык форма – ларын уюштурат. Мындай сөз формалары уланды морфемаларсыз уюшула албайт. Ошол себептен уланды мүчөлөр негизги мүчө болуп, калгандары чектелген мүчөлөр болуп эсептелет. Морфемалардын эн маанилүүсү, негизгиси унгу морфема, мүчөлөрдөн негизгиси уланды мүчөлөр болот. Куранды мүчөлөр чектелген мүчөлөргө кирет. Сөз түркүмүн өзгөртүүчү мүчөлөр куранды мүчөлөргө тиешелүү болуп, чектелген мүчөлөргө кирет, бирок булардын унгуусуз башка сөз түркүмүндөгү сөздүн негизи түзүлбөйт, ошол себептен берилген унгу үчүн да, сөз түркүмү үчүн да бул мүчө негизги мүчө болуп калат. Сөз түркүмүн өзгөртүүчү мүчөлөрдүн милдети уланды мүчөлөргө караганда айырмаланып турат. Уланды мүчөлөр тигил же бул түркүмдөгү бардык сөздөр, сөз формалары менен лексикалык маанисине карабастан айкаша берет. Сөз түркүмүн өзгөртүүчү мүчөлөр унгуунун маанисине жараша, б.а. лексикалык мааниси жактан өзүнө дал келгендери менен гана байланышат.

Мына ушундай жол менен негизги морфемалар түрк тилдериндеги сөздүн эн негизги үлгүсүн (моделин) түзөт. Түрк тилдериндеги сөздөрдүн негиздери бир нече куранды мүчөлөрдү камтыйт. Мүчөлөрдүн унгуга уланган чеги белгилүү болуп, мүмкүн болушунча муундун бөлүнүшү менен дал келиши керек. Мунун баары фузиялык кубулуштун алдын алып, биригип кетүүчү жерде ажыратуучу функцияны аткарат.

Түрк тилдеринде, эреже боюнча, негизги лексикалык маанини сөздүн унгу морфемасы билдирет да, куранды морфемалар кошумча лексикалык маанилерди билдирүү үчүн, уланды морфемалар грамматикалык маани – лерди билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы: *Бишкек* – шаардын аталышын билдирет; *Бишкектик* – заттын орундук белгисин, б.а., шаардын тургунун түшүндүрөт; *Бишкекте* – кыймыл – аракеттин аткарылыш ордун, мейкин – диктеги абалын билдирет. Келтирилген мисалдагы –лык курандысынын абстрактуу мааниси *Бишкек* сөзүнүн конкреттүү мааниси менен аныкталат да, анда жашаган адам, аталган жердин тургуну жөнүндөгү маани пайда болот. Ал эми *-ga* уландысы жалганган сөзүнүн маанисин өзгөртпөстөн, тек гана мейкиндик, орундук маанидеги грамматикалык маанини кошумчалайт.

Унгуу экинчи бир сөз түркүмгө айландыруу атайын морфема – лардын жардамы менен ишке ашат. Сөз түркүм өзгөртүүчү мүчөлөрдү мааниси тиешелүү болгон сөз түркүмүнүн (атооч, этиш) аналогу катары мүнөздөсө болот. Мисалы, *-ла* // *LA*: *балта-ла* // *balta-la*, *жаман-ga* // *köü-le*, *көз-gө* // *göz-le*; *-Ак* // *Ак*: *кач-ак* // *kaçak*, *кон-ок* // *kon-ak* ж.б.

Аглютинациялык тилдерде сөздөр бир эле учурда бир нече негизги морфемаларды камтый алат. Мисалы, түрк тилдериндеги зат атоочторго үч грамматикалык категориянын мүчөлөрү – сан, таандык, жөндөмө мүчөлөрү улана берет. Мисалы : *окуу-чу-лар-ыбыз-дын* // *öğren-ci-ler-imiz-in*. Бул – эн кичинекей сөз формасына мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүк. Бир сөз формасынын ичинде бир нече уланды мүчөлөрдүн айкашуусу айрым окумуштуулардын көңүлүн бурат. Мисалы : *деңиз-ге-ги-лер-ге* // *deniz-de-ki-ler-e*. Бул сөзгө жөндөмөнүн эки мүчөсү уланды: *-ge* жана *-*

ге. Мындай көрүнүштү бир сөз ичиндеги уланды мүчөлөрдүн сыйлыгы – шуусу деп айтууга болбойт. Түрк жана кыргыз тилиндеги сөз формасы циклдик кайталануучу принцип боюнча түзүлөт да, минималдык форма түзүүчү цикл сөз түркүмүн өзгөртүүчү мүчөгө, же болбосо кийинки циклдин башкы мүчөсүнө кошулганда бүтөт. Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөн сөз формасындагы *-гы* мүчөсү өткөргүч (сөз түркүмүн өзгөртүүчү) мүчө болуп, андан ары негизги грамматикалык мүчөлөрдүн ырааттуу тартип менен келиши кайрадан кайталанат.

Түрк тилдериндеги сөздөрдүн структурасы бир топ башкача, ал түз сызык түрүндө, морфемалардын туруктуу тизмегинен курулат. Мындай түзүлүш грамматикалык катар орун – тартибинен көрүнүп турат.

Грамматикалык туруктуу орун – тартиби морфологиянын аглюти – нациялык тибин толук мүнөздөөчү ыкма болуп эсептелет. Аглютина – циялык типке мүнөздүү негизги өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр:

1) Сөз формасы морфемалардын тизмегинен турат.

2) Сөз формасын түзгөн морфемалар контекстуалдык касиетке ээ, б.а. алардын орун тартиби туруктуу (**Глисон, 1959**).

Ошентип, аглютинациялык тилдердин флексивдүү тидерге караганда грамматикалык түзүлүшү алда канча туруктуу орун – тартипке ээ болгон каражаттары аркылуу айырмаланат.

Грамматикалык каражаттар. Сөздүн кайра түзүлүү ыкмасы түрк тилдеринде аглютинациялык суффиксация, ал эми славян тилдеринде флексия болуп саналат.

Морфологиялык трансформациянын негизги эки түрү бар: ички флексия жана редупликация. Ички флексия түрк тилдеринде таптакыр кездешпейт. Ал эми редупликация кошумча грамматикалык кубулуш катары бардык түрк тилдерине мүнөздүү. Сөз формасы, негизи, унгусу, ж.б. эки эсе көбөйүп, кайталанып айтылышы мүмкүн. Кыргыз тилинде редупликация аркылуу күчөтүү, кыймыл – аракетти бекемдөө, окуяга тактык киргизүү сыяктуу ж.б. маанилер берилет:

кырг.: *короо–короо, чара–чара, чоң–чоң, кап–кап, түзгөн–түз, сөзмө–сөз* ж.б. түрк.: *birer birer, teker teker, iri iri, sabah sabah, zaman zaman, direk direk, baş başa, göz göze* ж.б.

Грамматикалык маанидеги дагы бир ыкма – негиздин толук жана толук эмес кайталануусу. Толук кайталануу бардык эле сөз түркүмүндө кездеше берет: кырг.: *тез–тез, баса–баса, тарам–тарам* ж.б. түрк.: *yol yol, salkım salkım, sürü sürü* ж.б. Толук эмес кайталануу компоненттеринин биринин тыбыштык жактан өзгөрүүсү, же кыскаруусу аркылуу пайда болот. Мындай көрүнүш, негизинен, сын атоочторго мүнөздүү болуп эсептелет. Мындай жол менен (интенсивдик форма) күчөтүү маанисиндеги кош сөздөр жасалат: кырг.: *ууру–бууру, илең–салаң, арсак–терсек, ала–шала* ж.б. түрк.: *akıllı uslu, sessiz sedasız, dertsiz tasasız, irili ufaklı* ж.б. Толук эмес кайталоонун ыкмасы менен көбүнчө заттарды жалпылоо, топтоштуруу, бириктирүү, жамдоо маанисиндеги кош сөздөр жасалат: кырг.: *чүпүрөк–чалпырак, кобур–собур, сүт–мүт, отун–сотун, көйнөк–сөйнөк* ж.б. түрк.: *çocuk tocuk, kitap mitap, ekmek mekmek, para tara, örtü mörtü* ж.б. Редупликативдик комплекстердин негизги түрлөрү болуп экинчи компоненти өз алдынча мааниге ээ болбой, биринчи

компоненттин фонетикалык жактан өзгөрүшү менен түзүлгөн сөздөр – дублеттер болуп эсептелет: кырг.: *эм–мет, темир–тезек, гары–гармек* ж.б. түрк.: *ayak mayak, güzel müzel, yaka maka, kutlu mutlu, sandık mandık* ж.б. Андан ары кайталоо ыкмасы менен жасалган синтаксисттик эркин сөз айкашынын моделиндеги форманы көрсөтүүгө болот: кырг.: *көптөн–көп, сулуунун сулуусу* ж.б. түрк.: *güzeller güzeli, tatlılar tatlısı, arslanların arslanı, anaların anası* ж.б.

Агглютинациялык тилдердеги дагы бир маанилүү өзгөчөлүк – бир сөз формасынын ичиндеги морфемалардын бири – бири менен болгон мамилелик денгээли, мунун астында кала берсе сөз формасынын өзүнүн мааниси да бүдөмүктөнө түшөт.

Түрк тилдериндеги сөздөрдүн структурасындагы эң негизги өзгөчө – лүгү мүчөлөрдүн ар кандай маанидеги негизге жана бири – бирине карата туруктуу орун тартибинин сакташында турат. Кандай гана болбосун, ар кайсы грамматикалык көрсөткүчтөрдөн экөөсү сөз формасынын составынан өз ара жайгашуу ордун так көрсөтө алат. Мүчөлөрдүн позициялык мамилесин изилдөөдө, түркологдор грамматикалык көрсөткүчтөрдүн маанилик байланышына жана орундук катар тартибине көңүл бурушкан. (Глисон, Пинес, Ревзин, Юлдашева, Садыков ж.б.)

Н.А. Баскаков мүчөлөрдүн позициясы менен грамматикалык даражасынын байланышын көрсөткөн. Түрк тилдеринде уңгу сөздөрдөн кийинки биринчи катарды лексика – грамматикалык куранды мүчөлөр ээлеп турат. Булардын жардамы менен *койчу, элчи, башкарма, гостук, жашар; yiyecek, görüşü, başla, izle, tuzla*, ж.б. сыяктуу туундулар жасалат. Мындан кийинки орунда функционалдык – грамматикалык типтеги улаңды мүчөлөр келип, алар сөздөрдүн лексикалык маанисин жана сөз түркүмдүк белгисин өзгөртпөстөн, ошол сөздөргө белгилүү граммати – калык маанилерди кошумчалайт, сөздү сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарат. Улаңды мүчөлөр, жогоруда белгиленгендей, сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп, бир сөздөн экинчи бир сөздү жасай албайт. Алар бир эле сөздүн ар башка грамма – тикалык формаларын уюштурат. Мына ушундай жол менен түрк тилде – риндеги сөздөрдүн структурасында абстракттуу грамматикалык катего – рияны туюндурган мүчөлөр уңгудан алыс жайгашат. Бул же тигил форманттар уңгуга канчалык жакын жайгашса, анын материалдык, лексикалык маанисин ошончолук көбүрөөк камтыйт (**Баскаков, 1979: 137**).

Белгилүү болгондой, ар бир грамматикалык категория бирдей грам – матикалык маанидеги элементтердин тобун түзөт. Мисалы, жекелик, көптүк сандын маанилери, жөндөмөлөрдүн маанилери ж.б. Грамматика – лык маани менен грамматикалык категориянын бири – бири менен болгон багынычтуу байланышы сөз формасында бир эле грамматикалык категориянын бирден ашпаган грамматикалык маанисин камтып турушунда (**Зализняк 1967: 27**).

Бир өңчөй грамматикалык элементтер бир сөз формасынын кура – мында кезикпейт. Мисалы, бир өңчөй жак мүчөлөрү (*–мын, –сын*) бир формада колдонулбайт, *–дын* менен *–ды* жөндөмө морфемалары бир сөздүк форманын

ичинде колдонулушу мүмкүн эмес. Ал эми ар башка орун тартибинде жайгашкан элементтер бир комбинацияны түзө алат (**Пинес 1990: 15–25**).

Агглютинациялык тилдерде сөздөрдүн түзүлүш эрежелерин, анын мыйзам ченемдүүлүгүн «орун тартиби грамматикасынын» негизинде түшүндүрүүгө болот. «Орун тартиби» (порядок) түшүнүгүн илимге Г. Глисон киргизген. Андан ары И.И. Ревзин абстракттуу анализ жана түз байкоо жүргүзүү аркылуу түрк тилдеринин сөз структурасындагы мүчө – лөрдүн орун тартибинин негизги схемаларын иштеп чыккан (Ревзин, 1978).

Негизинен, кыргыз тилинин сөз формасынын түзүлүш эрежеси жалпы «орун тартиби грамматикасынын» эрежелерине туура келет. Бирок түркчө сөз түзүүнүн жалпы схемасына дал келбей калган учурлар да аз эмес.

Айрым грамматикалык көрсөткүчтөр менен унгулардын айкашуусунан сөз формаларын түзүүнү „окказионалдык” сөз формасын түзүү деп аталат. „Окказионалдык” сөз формасы куранды жана уланды мүчөлөр сыяктуу көп сандагы мүчөлөрдүн унгуга жалганышы менен түзүлүп, коммуникативдүү зарылчылыгына карай, мезгил – мезгили менен гана жасалат.

Так ушул себептен кыргызча сөз формасы түркологдор иштеп чыккан жана көптөгөн түрк тилдеринин материалдарында текшерилип чыккан грамматикалык түзүлүштүн туруктуу эрежелерине баш ийбейт. Кыргыз тилинде, биринчиден, бир сөздүн тутумунда атоочтук жана этиштик категориялардын мүчөлөрү аралаш келе берет; экинчиден, сөз форма – ларынын арасында бир түрдүү грамматикалык көрсөткүчтөр кездеше берет; үчүнчүдөн, куранды жана уланды мүчөлөрдүн ырааттуулугу граммати – калык өсүү принцибинин жалпы кабыл алынган эрежесине туура келбейт.

Кыргыз тилиндеги окказионалдык сөз түзүүнүн мисалдары төмөнкүлөр:

1 – мисал: *кооп/суз/ган/гыр/ыл/ба/ган/гыг/ ыңыз/ган*

атоочт.унгу + дерив. + дерив. + арк.мамиле + туюк мамиле + этиш.терс форм. + атоочт.м. + дерив. + таанд.мүчө + жөнд.мүчө.

Келтирилген мисалдан атооч жана этиш мүчөлөрдүн грамматикалык өсүү принцибин сактабай, ыраатсыз жайгашуусу көрүнүп турат.

2 – мисал: *мектеп/тер/ге/гу/лер/убиз*

атоочт.унгу + көпт.сан + жөндөмө + дерив. + көпт.мүчө + таанд.мүчө.

Бул мисалдагы сөз формада көптүк сандын мүчөсү кайталанды.

3 – мисал: *мектеп/тер/иңиз/гер/ге/гу/лер/убиз*

атоочт.унгу + көпт.сан + таанд.мүчө + көпт.м. + жөнд.м. + дерив. + көп т.м. + таанд. мүчө

Бул мисалда көптүк сандын мүчөсү менен таандык мүчө эки жолу колдонулду.

4 – мисал: *жолдош/тор/убуз/дуку/н/гай/сыңар/бы?*

атооч.унгу + көпт.мүчө + таанд.мүчө + таанд.м. + жөнд.м. + дерив. + жа к м. + суроо м.

Бул мисалда атооч жана этиш категориясынын мүчөлөрү бар.

В.Г. Гузев окказионалдык сөз түзүүнү (анын көрсөткүчтөрү –кы, –гы мүчөлөрү) „экинчи кайталануу кубулушу” катары карайт.

„Окказионалдык” сөз формасы түрк тилинде да кездешээрин төмөн – дөгү мисалдар аркылуу тастыктоого болот: *görev/len/dir/e/bil/dik/ler/imiz/den/mi/siniz? çaliş/ır/a/ ma/y/acak/lar/ımız/dan/ mı/sınız?* ж.б.

АДАБИЯТТАР

- ГЛИСОН Г. *Введение в дескриптивную лингвистику*. М., 1971.
Грамматика современного киргизского языка. Фрунзе, 1987.
- ГУЗЕВ В. Г. *Очерки по теории тюркского словоизменения*: Имя. Л. 1987.
- ДАВЛЕТОВ С., КУДАЙБЕРГЕНОВ С. *Азыркы кыргыз тили*. Фрунзе, 1980.
- ИВАНОВ С. Н. *Курс турецкой грамматики*. Ч. 1, П. Л., 1975, 1977.
- КОНОНОВ А. Н. *Грамматика современного турецкого языка*. М., – Л., 1956.
- САДЫКОВ Т. *Проблемы моделирования тюркской морфологии*. Фрунзе, 1977.
Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.
- ЩЕРБАК А. М. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков*:
Имя. Л., 1977; *Глагол*, Л., 1981.